

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/40/29-36>

Dağbəyi Allahverdiyev

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

dagbeycahani@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>

Nigar Allahverdiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

Pərvin Ağayeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

magistrant

agayevapervin0@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-9022-7207>

İqtisadi effektivliyin artım şərtləri

Xülasə

Tədqiqatda dünya iqtisadiyyatının mövcud şəraitdə riyazi quruluşu təhlil edilmişdir. Davamlı iqtisadi dalğanın artım tempinin riyazi təsviri və optimal həll metodu sosial-siyasi rifah kontekstində tədqiq edilmişdir. Mövcud şəraitdə ölkənin siyasi-iqtisadi məsuldarlığı və tərəqqisini şərtləndirən gəlir bərabərliyi, makroiqtisadi göstəricilər qiymətləndirilmişdir. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində riyazi təsviri ümumi daxili məhsulun artım tempində araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, dünya iqtisadi sisteminin kompleks əlaqələri, regional iqtisadiyyatların təsir gücü və qarşılıqlı təsirlər nəzərə alınmışdır. Ölkələr arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsi üçün əsas olan amillər araşdırılmış, gəlirlərin bərabər paylanması əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Tədqiqatda, həmçinin, iqtisadi qərarların qəbulunda nəzərə alınmalı olan strateji meyarlar, dayanıqlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyən əsas faktorlar müəyyən edilmişdir. Makroiqtisadi göstəricilərin dəqiqləşdirilməsi və iqtisadi dalğaların struktur xüsusiyyətlərinin dərin təhlili iqtisadi idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu kontekstdə mövcud iqtisadi şəraitdə dayanıqlı inkişafı təmin edəcək effektiv riyazi modellərin tətbiqinə dair tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *İqtisadi artım, iqtisadi artım dalğası, iqtisadi tərəqqi, insan rifahı, riyazi iqtisadi təsvir*

Dagbeyi Allahverdiyev

NASA, Institute of Economics

PhD in Economics

dagbeycahani@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2679-2024>

Nigar Allahverdiyeva

Baku State University

nigarallahverdiyeva556@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0977-3854>

Pərvin Ağayeva

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Master student

agayevapervin0@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-9022-7207>

Conditions For Increasing Economic Efficiency

Abstract

The study analyzes the mathematical structure of the global economy under current conditions. The mathematical representation of the growth rates of a stable economic wave and an optimal solution method is examined within the context of socio-political welfare. Macroeconomic indicators and income equality, which determine the political-economic efficiency and progress of a country under current conditions, are evaluated. The mathematical representation of ensuring economic equilibrium is studied through the growth rates of the gross domestic product. Furthermore, the complex interconnections of the global economic system, the influence of regional economies, and their mutual interactions are explored. Key factors contributing to the strengthening of economic and trade relations between countries are investigated, emphasizing the importance of equitable income distribution. The study also identifies strategic criteria to be considered in economic decision-making and the main factors supporting sustainable economic development. Refinement of macroeconomic indicators and an in-depth analysis of the structural characteristics of economic waves aim at optimizing economic management processes. In this context, recommendations are proposed for implementing effective mathematical models to ensure sustainable development in the current economic environment.

Keywords: *Economic expansion, cyclical economic surge, economic advancement, societal welfare, quantitative economic analysis*

Giriş

İqtisadi fraksiyalı hesablama real sıraların diferensial inteqrasiyanı şərtləndirir. Belə ki, Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş keçmiş SSRİ ölkələri kimi Azərbaycan bərpa olunan enerji təminatında mühüm ölkə olaraq səciyyələnmişdir. Bunlar, DİF-da təqdim olunmuş rəqəmlərin təhlilindən məlum olur ki, ölkəmiz bu qrupa aid olan dövlətlər cərgəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Keçmiş SSRİ ölkələri sırasında öz enerji təminat indeksinə görə Azərbaycan ən inkişaf etmiş ölkələr kimi müqayisələndirilmişdir. Belə hesablama real dünya iqtisadiyyatında artım tempinin riyazi modeli üçün tətbiqi maraqlı nəticələri şərtləndirmişdir.

Beləliklə, tədqiq edilən real dünya iqtisadiyyatına tətbiq edilən riyazi model siyasi- iqtisadi dalğalar prinsipiə uyğun olaraq sənaye tərəqqisində əks edilmişdir. Belə ki iqtisadi dalğalar nəzəriyyəsinə əsasən sənaye tərəqqisi Davud modelinin riyazi təsvirinin cəmi iqtisad elmində aktuallaşmışdır.

Belə ki, Davud iqtisadi artım dalğaları əmək-dəyər prinsipi ilə yanaşı, effektivlik kontekstində qiymətləndirməni şərtləndirmişdir. Belə elmi yanaşma Alfred Marşallın “İqtisad elminin əsasları” (1891), “Sənaye və ticarət”, “Faydalılıq”, “Məhsuldarlıq” ideyalarından qaynaqlanmışdır. Bu iqtisadi artım dalğasının təcrübədə qrafik və riyazi metodlarla birləşdirməyə cəhd etmişdir. Beləliklə, mikro və makroiqtisadi mənşərdə siyasi-iqtisadi tərəqqi rifahın maddi əsasını təşkili ilə səciyələnir (Əlirzayev, 2020).

Tədqiqat

Beləliklə, iqtisadi dalğaların tətbiqi proqramına əsasən tərtib edilmiş riyazi modelə daxil olan səbəb faktoru siyasi-iqtisadi mənşərdə artımı aktuallaşdırır (Abbasov, 2019). Beləliklə, modeldəki tədqiq olunan səbəb və nəticə meyarı optimal qiymətlərə müvafiq olaraq elastiklik əmsalında hesablama iqtisadi riyazi düsturu nəticələndirir.

$$DİA = \Theta AD 27,97 + 78,19$$

$$NDA = 83$$

$$GDA = 97$$

$$\Theta AD = 595$$

Dalğalar prinsipiə əsasən iqtisadi elastiklik əmsalının riyazi təhlilində formalaşan nəticə Azərbaycanda ticarət dövriyyəsinin ÜDM-un 5,19% artması ilə, iqtisadiyyata yönələn investisiyaların artımı isə ÜDM-un 5,97 % artımını şərtləndirir.

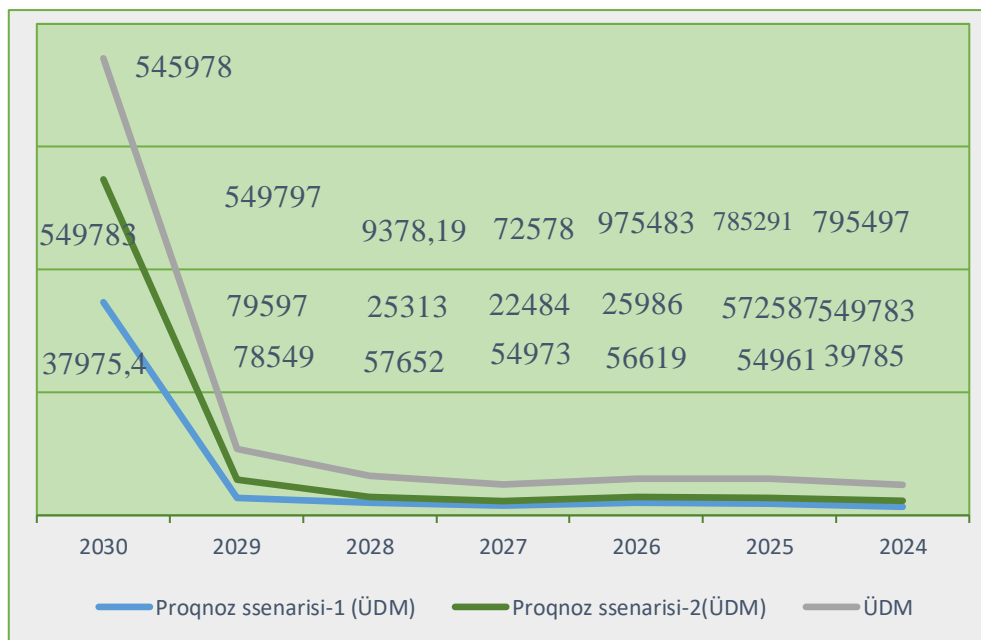
Beləliklə, Marşall iqtisadi prinsipləri əsasında bazarın tələb, təklif və qiymət meyarında funksional əlaqəni nəzərə almaqla, sadə xarakterli olmadığını şərh etmişdir. Belə ki Qiymətin aşağı düşməsi siyasi-iqtisadi tələbi artırır (Allahverdiyev, 2020).

Belə ki, Marşall müvazinətli iqtisadi qiyməti, tələb və təklifin bərabərliyində tarazlı təminat kimi qəbul etmişdir. Beləliklə, kəmiyyət qiymətinin əhəmiyyətini iqtisadiyyatda əsaslandıraraq Marşall, bu meyarları dövlətlilər üçün zəruri hesab etmişdir. İqtisadiyyat elmini ictimai-siyasi, humanitar və dəqiq elmlər kimi təhlil edən Marşall, qeyd edirdi ki, iqtisadi mənzərənin artım dalğası riyazi təsvirdə əks edilməlidir.

Bu kontekstdə Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyəti və investisiya səmərəliliyinin riyazi metodlarla təhlili ÜDM-da və xarici ticarət dövriyyəsində illəri əhatə edən müqayisəli üstünlüklər, ümumi siyasi-iqtisadi effektivlik proqnozu üçün xarakterikdir. Bu səbəbdən də NDA 2024 və ƏAD 2025-ci il istiqaməti riyazi metod əsasında planlaşdırılan qəbul meyarının fokuslaşmasını şərtləndirir. Beləliklə, qeyd olunmuş qrafikdən istifadə edərək biz Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artımı xarakterizə edən Ümumi Daxili Məhsulun proqnoz qəbulunu müəyyənləşdirə bilərik.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda ÜDM-un 2030-cu ilədək iqtisadi-siyasi proqnoz qəbulu

Mənbə: DSK-nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təsvirdən məlum olduğu kimi ölkənin siyasi-iqtisadi səmərəliliyində artımı zəruridir və ÜDM-un proqnoz meyarı riyazi modelə əsasən,

$$D = NDA + GDA + ƏDA \quad 372,19 + 273,9$$

iqtisadi məntiqi model ifadə olunmuş ədədlərin cəmində şərtlənir. Belə proqnoza əsasən Azərbaycanın iqtisadi artımı 2024 NDA (m) və 2025-ci ilədək ƏA (III) şərti ilə davamlı artım meyarı ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində və investisiya səmərəliliyində, riyazi metodlar əsasında ÜDM və makroiqtisadi sabitliyinin tənzimlənməsini zəruri edir (Allahverdiyeva, 2022).

Beləliklə, iqtisadiyyatda bərpa olunan enerji təminatı riyazi hesablamada səmərəli və davamlı iqtisadi tərəqqini şərtləndirir. Azərbaycan beynəlxalq normalara əsasən, enerji səmərəliliyinin təşkili bəzi iqtisadi metodlarda üstün hesab edilir ki, onlardan biri də enerji tarazlığı nəticəsində ÜDM istehsalına əsaslanır.

II iqtisadi rifah effektiyi. Belə ki, dünyanın sənaye iqtisadiyyatında reallaşan “Düşünən dronlar” nəzəriyyəsi sosial-iqtisadi tərəqqi dalğasının yeni bir sahəsi kimi ümumiləşdirməni

səciyyələndirmişdir. Belə qeyri-səlis məntiqi təhlili sənayedə iqtisadi tərəqqinin dalağalar nəzəriyyəsini şərtləndirmişdir.

Beləliklə, iqtisadi tərəqqidə tətbiqin hesablama dalğası Rəqsvari sistemlərin riyazi təsviri və optimal həll metodları ilə effektivliyi tarazlayır (İsmayılov, 2021). Rəqsvari sistem üçün riyazi metodun praktikada iqtisadi artıma tətbiqi, sənaye iqtisadiyyatında dalğalar nəzəriyyəsinin proqram trayektoriyası kimi idarəetmədə sabitliyi şərtləndirir.

Lütfi Zadənin təklif etdiyi qeyri-səlis məntiqə əsasən, mütləq heç nə yoxdur, davamlı artım şərtləri riyazi iqtisadi nəticəyə əsasən natural ədədlərin təsvirində müəyyən edilir.

Bu səbəbdən də, Davudun davamlı iqtisadi tərəqqidə qeyri-müəyyənliyi tarazlaşdıran və effektivliyi əmələ gətirən riyazi təsviri siyasi-iqtisadi balans zərurətindən formalaşmışdır. Belə məntiqi mühakimə mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə sənaye iqtisadiyyatında tərəqqi şərtlərinin idarə olunmasında tətbiqi xarakterikdir.

Beləliklə, ABŞ-ın Milli Kosmik Tədqiqatlar Mərkəzi (NASA) davamlı iqtisadi tərəqqinin riyazi təsviri idarəetmədə proqram tətbiq səciyyəvidir. Beləliklə, davamlı iqtisadi tərəqqini səciyələndirən “Təəssürat nəzəriyyəsi”, “Sözlə hesablama nəzəriyyəsi”, “Yumşaq hesablamlar nəzəriyyəsi” əsasında müəyyənləşən siyasi-iqtisadi şəraitdə artım tempini reallaşdırması zəruri hesab edilir.

Beləliklə, bərpa olunan enerjinin iqtisadi səmərəliliyi siyasi-iqtisadi şəraitdə, törəmələr əsasında, mücərrəd mahiyyətin gücləndirilməsini şərtləndirmişdir.

Cədvəl 2.
Bərpa olunan enerji və iqtisadi səmərəlilik ÜDM-un indeks

Mənbə: tədqiqat əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ÜDM-un artımında xarici iqtisadi fəaliyyəti əhəmiyyətlidir və investisiya səmərəliliyin effektivliyi siyasi-iqtisadi sabitliyə əsaslanır. Beləliklə, 2024-cü il NAD(m) və 2025-ci ilin siyasi-iqtisadi proqnozu ƏA(III) qəbul formulu əsasında, riyazi tənliyin tərtibat modelində, tərəqqi istiqamətini şərtləndirmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda ÜDM, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar və xarici ticarət dövryyəsinin müqaisəli qiymətləri, standart və modelin proqnoz üçün xarakterikdir və bu modelin proqnozda əhəmiyyəti müəyyənləşmiş, 2024 və 2025-ci ildə ÜDM proqnoza əsasən iqtisadi artım mənfəəti 519,83 milyard manat olacağı müəyyən edilmişdir. Beləliklə, dövlət iqtisadi tənzimlənməsinin riyazi modeli aşağıda qeyd edilən prinsiplərlə müəyyənləşmişdir.

- ❖ Dövlətin büdcəsinin gəlir bətabərliyində tarazlığa nail olunur.
- ❖ Dövlətin iqtisadi tarazlığı elm və təsil siyasətində sosial-iqtisadi effektivliyi formalaşdırmaq.

- ❖ İqtisadi artım və istehsalda yüksək artıma nail olmaq.
- ❖ Dövlət məşğulluq siyasətinin səmərəliliyini təmin etməkdir.

Bu kontekstdə, Azərbaycanda ÜDM-in proqnoz qiymətləri ilə Davud modeli əsasında riyazi tənliyin ifadəsi əhəmiyyətlidir, burada iqtisadi səmərəlilik tənzimlənməli və proqnozlara əsasən ÜDM 2024 və 2025-ci illərdə davamlı artımı zəruri kimi ƏAD (III) istehsal və istehlakın balans effektivliyini şərtləndirir.

Beləliklə, mövcud siyasi-iqtisadi şəraitində beynəlxalq əlaqələr ixrac, idxal, xarici investisiyalar ölkə daxilində istehsalın gəlir səviyyəsinə və məşğulluğa əlverişli mühit formalaşdırır və bu meyarlar vasitəsilə makroiqtisadi müvazinət tənzimlənir. Burada istehsalın müvazinəti həcm məcəmü gəlir və məsrəfləri tənzimləyən Davud modeli iqtisadi səmərəliliyi iqtisadi məfəəti cəmdə formalaşdırır.

$$\text{ÜMG} = \text{ƏAD} + \text{GAD} + \text{NAD}$$

Bu riyazi iqtisadi modeldə istehlak D, investisiyalar ƏDA, dövlət mənafeyi NAD, GDA ilə istehsal gəlirlərinin tərkib hissəsi kimi iqtisadi fəaliyyətin məcmü tələbini şərtləndirir.

Beləliklə, təhlillərdə qeyd edilən iqtisadi riyazi tənliklərin effektivliyi dövlətin siyasi-iqtisadi səmərəliliyinə əsasən istehsalın tarazlığında idxalı həvəsləndirmək, ixracı isə balanslaşdırmaqdan ibarətdir.

Belə ki, ölkə idxalının Davud modelinə müvafiq olaraq, iqtisadi mənfəətin funksiyası kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Burada idxal və ixracın tənzimlənməsi əsasən digər ölkələrin iqtisadi mənafeyi ilə tarazlığı şərtləndirir.

III iqtisadi siyasətin səmərəliliyi. Azərbaycan dünya miqyasında siyasi-iqtisadi mənafeələrinin təmin edilməsində qarşılıqlı faydalı, balanslaşdırılmış iqtisadi diplomatiyanı təşkil edir. Belə ki, mövcud şəraitdə dünya miqyasında Qafqaz geosiyasətinin yaranması “Yeni Güclər”in iqtisadi reallıqlarını formalaşdırmışdır. Bu şərait Yeni Qafqaz Geosiyasi strategiyasının riyazi təsvirini zəruri etmişdir. Bu səbəbdən də dünyada mövcud ittifaqlar, alyanslar Qafqazda tarixi konfliktlərin tənzimlənməsini və ticarət, kommunikasiya və müxtəlif siyasi-iqtisadi əlaqələrin formalaşması ilə səciyyələnilir.

Eləcə də respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin əhatəliliyi dünyada siyasi-iqtisadi nüfuzu artırır, bunlar da ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində siyasi-iqtisadi uğurların yaranmasını şərtləndirir. Belə ki, 2020-cı il tarixində Bakıda BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun keçirilməsi dünyanın nüfuzlu ölkələrinin iştirak etdiyi bu təşkilatla ikitərəfli və çoxtərəfli formatda siyasi-iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə ölkəmiz üçün geosiyasi perspektivlər yaratmışdır (Əliyev, 2019).

Belə ki, XX əsrin 90-cı illərində ətraf mühitin müdafiəsi və davamlı inkişaf sahəsində BMT-nin təşkilatçılığı ilə mühüm beynəlxalq sənədlər qəbulu və Minilliyin Bəyannaməsi, Minilliyin İnkişaf Məqsədləri davamlı inkişaf məsələlərinə, ekoloji və sağlam mühitin formalaşması istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramını, Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nı və 2008-2025 davamlı inkişaf Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları, əsasən 2030-cu ili İnsan inkişafı və sosial-iqtisadi bərabərliyi şərtləndirmişdir.

Belə ki, Planetar güc mərkəzi kimi qlobal piramidanın zirvəsində irəliləyən Azərbaycan yeni qüvvələr balansında, respublikamızı dünya miqyasında yüksələn yeni siyasi-iqtisadi gücü müstəvisində tanıdacağı müəyyən edilir. Bu kontekstdə Azərbaycan bütün dünyada mövcud olan problem və məsuliyyəti peşəkar formada dərk etməklə dəf edir. Beləliklə, mövcud proqramına əsasən səbəb və nəticə zirvə meyarı ümumi kontekstdə mövcud olan istehsal artımının tənzimlənməsini şərtləndirir. Belə ki, istehsal və istehlakda alınmış nəticəyə riyazi modelə daxil edilməsi dəyişən əmsalın və sərbəst həddin əhəmiyyətliliyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də, iqtisadi-siyasi mənəzərdə yeni proqramının reqressiya tənliyi aşağıdakı iqtisadi effektivliyi şərtləndirir.

Qiymət tənliyi və qrup meyarı:

$$\begin{aligned} \Theta DA(III) &= GDA + NDA + \Theta DA(300+379) \\ \Theta DA(III) &= 679 \end{aligned}$$

Ümumi Effekt

$$\Theta AD = 278 \Theta DA + 379 NDA$$

$$\Theta DA = 655.19$$

$$NDA = 83$$

$$GDA = 97$$

$$\Theta DA = 6.192378AD\Theta + NDA 1,976256547 + GDA 578,595$$

$$\Theta DA = 6,559$$

Beləliklə, iqtisadi səmərəliliyin təşkili və xarici-daxili investisiya artımı Eviews proqram əldə edilən riyazi tənliyinə əsasən ÜDM-un 19,83 tam, xarici ticarət dövriyyə meyarı siyasi-iqtisadi qrup dərkində 678,31 ədədi nəticəsində davamlı artımı planlaşdırır (İsmayılov, 2021).

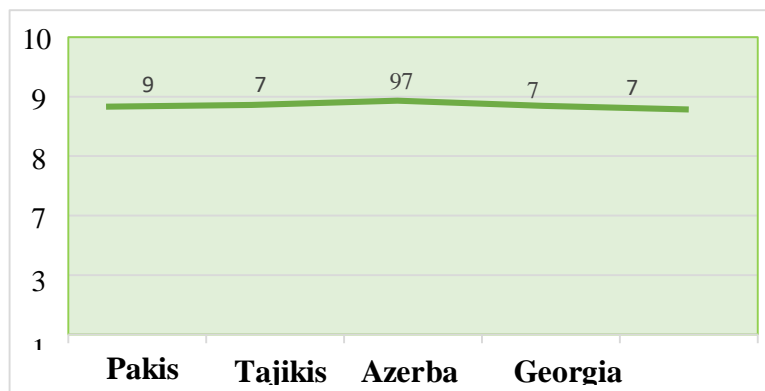
Bu səbəbdən də, iqtisadi-siyasi mənzərənin zirvə meyarı, $D^{tərəqqi} = a 78,238 + D\dot{A} 19,8378 + \Theta DA 273,19$ modelini şərtləndirir ki, bu siyasi- iqtisadi mənfəət səmərəliliyi NDA, GDA, ΘAD da əhəmiyyətini əks etdirir. Bu riyazi modeldə iqtisadi fəaliyyət səmərəli və effektiv hesab edir. Bu tərtibatda planlaşdırılan iqtisadi mənafeələr Eviews proqramında effektivliyi və Azərbaycanın ÜDM-un iqtisadi mənzərəsini, investisiya və ticarət davamiyyətini sabitliyə fokuslaşdırır (Allahverdiyev, 2020).

Beləliklə, dünyanın siyasi-iqtisadi şəraitində müdafiə, elm və təhsil, texnologiya, səhiyyə, və s. istiqamətlərdə iqtisadi perspektivi şərtləndirir. Belə şəraitdə dövlətlərin siyasi-iqtisadi əlaqələrində sədaqət və məsuliyyət, eləcə də peşəkar və bərpa olunan enerjili təminatı ilə xarakterikdir. Belə ki, ABŞ ilə enerji və təhlükəsizlik istiqamətində əməkdaşlığı Prezident İlham Əliyevi “Böyük Dostu” kimi qeyd etməsi, ölkəmizin siyasi-iqtisadi münasibətlərində, iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində, iqtisadi artımda sərmayə axınına şərait yaradan və iqtisadi perspektivin intensivliyini aktuallaşdırmışdır. Belə siyasi-iqtisadi fəaliyyət dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində, ekoloji cəhətdən keyfiyyətli məhsul istehsalında, davamlı iqtisadi tərəqqini gücləndirir və iqtisadi effektivliyin təmin edilməsi üçün iqtisadi tədbirləri şərtləndirir.

Dünya Bankı və Dünya İqtisadi Forumunun məlumatları əsasında təhlillərdən göründüyü kimi, müqayisə edilən ölkələr arasında enerji keçidi sahəsində ən yüksək iqtisadi səmərəliliyi Azərbaycan təşkil edir. Belə ki, nisbətən məhdud resurslarla daha çox nəticəyə nail olmaq yalnız təkmil idarəetmə şəraitinə xasdır. Bu kompleks iqtisadi kompensasion tələbləri və innovasiyalı reallıqları əks etdirir. Beləliklə, bərpa olunan hüquqlar və enerji fəaliyyətində Azərbaycan keçmiş SSRİ ölkələri arasında əsas mövqeyi ilə seçilir.

Cədvəl 3.

Azərbaycan və bəzi ölkələrlə Enerji İndeksi

Mənbə: Dünya İqtisadi Forumunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təsvirdən məlum olduğu kimi, Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən tədqiq edilmiş keçmiş SSRİ ölkələri sırasında Azərbaycan bərpa olunan enerji təminatında mühüm ölkə kimi təsvir edilmişdir. Beləliklə, DİF-un təqdim olunmuş rəqəmlərin təhlilindən məlum olur ki, ölkəmiz və bu qrupa aid olan dövlətlər cərgəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, bərpa olunan enerji təminatı indeksi hesablanmasında enerji mənbəyi kimi iqtisadiyyat və enerjinin növü, enerji səmərəliliyində davamlı iqtisadi tərəqqini şərtləndirir. Azərbaycan beynəlxalq standartlara əsasən, enerji səmərəliliyinin təşkili bəzi iqtisadi metodlarda üstün hesab edilir ki, onlardan biri də vahid enerjinin istifadəsi nəticəsində ÜDM istehsalına əsaslanır. Belə şəraitdə bərpa olunan enerji təminatının vahidi kimi bir kiloqram neftdə olan enerji və ya ekvivalentinin enerji vahidi kimi şərtlənir.

Təsvirdən məlum olur ki, 7 il müddətində Azərbaycanın dünya ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 19,7 dəfə, o cümlədən idxal 5,19 və ixrac isə 15,9 dəfə artım təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ixrac idxalı üstələmişdir. Saldo isə 239,1 mln. dollardan 23501,9 mln. dollara yüksəlmişdir.

Beləliklə, ticarət dövriyyəsində artım müşahidə edilmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin coğrafiyasının və quruluşunda da irəliləyişlər mövcud olmuşdur. Bu tendensiya əsasən Asiya ölkələri ilə 19,6, Amerika ölkələri ilə 150,9 dəfə, Afrika ilə 372,7 və digər ölkələrlə isə 83 dəfə artım təşkil edilmişdir. Beləliklə, iqtisadi coğrafi regionlarda ticarət əlaqələrinin idxal-ixrac sahələrinin quruluşunda, dinamikasında tərəqqi müəyyən edilmişdir (İsmayılov, 2021). Belə ki, ötən ilin yekununa əsasən Qazaxıstandan yerli şirkətlərlə 2024-cü ilədək iqtisadi tərəqqi üçün 83 milyon dollar investisiya yönəltmişdir. Bu səbəbdən də, Rusiya və Latın Amerikasında qonşu ölkələrə ixracın həcmi təqribən 20 %, Pakistanla 19 %, Cənubi Asiya ölkələri regionunda ticarət əlaqələri ixracın həcmi 12 % təşkil etmişdir.

Təsvir edilən ölkələrdə vençur bazarı tərəqqili formada təşkil edilmiş və bu sahədə 2019 və 2024-cü il müddətində 7 dəfə artım olmuşdur ki, bunların əsasında 20-dən çox vençur fondları yaradılmışdır.

Dünya Bankının hesabatlarına əsasən, ölkəmizdə 2024-cü ildə bir vahid enerji təminatında artım 12 \$, ÜDM-da istehsal qəbul edilmişdir. Bu beynəlxalq təşkilatın təqdim etdiyi məlumatda ölkəmiz 19,5 \$ təşkil edir. Belə ki, bərpa olunan enerji təminatı elmi hesablamalara əsasən 20 il müddətində ölkədə enerji səmərəliliyi 3 dəfə artımı təşkil edilmişdir. Təhlilin məntiqi mühakiməsindən məlum olur ki, bərpa olunan enerji təminatı bir vahid enerji səmərəliliyi nəticəsində ölkədə 12,19 mənfəətli hesab edilən ÜDM effektivliyi, Rusiyada 7,9, İİR-da 5,7, Qazaxıstanda 5,19 \$ olmuşdur. Azərbaycanın bərpa olunan enerji səmərəliliyi istiqamətində əldə etdiyi meyarlara əsasən hər vahid enerjiyə 19,7 \$ ilə müqayisə edilir. Belə ki, Fransa 15,9 \$, Yaponiya 13,8 \$, Macarıstan 12,9, Litva 11,9 \$ və digər iqtisadi tərəqqiyə nail olmuş ölkələrdir. Beləliklə, rəsmi rəqəmlər DSK-nin məlumatları əsasında elmi təhlil və riyazi metodlarla müqayisə edilmişdir. Bu ölkələrdə enerji təminatında mütərəqqi metodlar və siyasi-iqtisadi cəhətdən təhlükəsiz şəraitdə təmin edilməsi, məqsədli investisiya fəaliyyətlərdə öz əksini tapmışdır.

Bu səbəbdən ölkəmizdə bərpa olunan enerji təminatı və iqtisadi səmərəlilik innovasiyalı tərəqqi strategiyası kimi səciyyələnir. Belə ki, Davos DİF-un hesabatına əsasən, ölkəmiz inkişaf tempinə görə dünyada 28-ci sıradadır. Beləliklə, ölkənin iqtisadi tərəqqisi dünyada 83-cü cərgədədir və bu tendensiyalar mükəmməl dövlət idarəçiliyinin əsasları kimi səciyyələnir. Belə şəraitdə bərpa olunan enerji təminatının iqtisadi effektivliyi, sosial və humanitar balans tempi səciyyəvidir. Eləcə də, Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında ölkəmizdə mövcud iqtisadi gəlirlərin əhali arasında bərabərliyi səmərəli iqtisadi effektivlik kimi xarakterizə edilir.

Nəticə

Hər bir ölkənin iqtisadi gücü əsas sənaye potensialı və istehsalda sığortalı innovasiya subyektlərinin mövqeyi ilə müəyyən olunur. Azərbaycan sığorta iqtisadiyyatı şəraitində istehsal resurslarının səmərəliliyinin təşkili və ölkədə yaranmış bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin tənzimlənməsində ən mühüm şərti, fikrimizcə, sənaye istehsalında iqtisadi quruluşun təkmilləşdirilməsidir.

Beləliklə, ƏD iqtisadi müqavimətə davamlı qoşulmuş, ƏDA müqaviməti ilə ƏDA III qrupunda qərarlaşmanı şərtləndirmişdir. Belə ki, NAD müqavimətində bərpa olunan enerji təminatını idarə

etmək və onun maksimal qiymət artımını təşkil etmək iqtisadi səmərəliliyi formalaşdırır. Bu kontekstdə iqtisadi tarazlıq balanslaşır və ƏDA qiymət artımına uyğun olaraq NDA müqavimətində formalaşan enerji təminatı siyasi-iqtisadi gərginliyi tənzimləyir. Belə ixtiyari yanaşmanın ƏDA müəyyənliyi əsasında iqtisadi səmərəliliyin qiymət tarazlığı, davamlı sosial-iqtisadi rifah təminatını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, V.H. (2019). *Sənaye iqtisadiyyatında istehsal əlaqələrinin tənzimlənməsi*.
2. Allahverdiyev, D. (2020). Azerbaijans economic policy is a sustainable person from capital to human progress. *Proceedings of the 7th International Conference on control and optimization with industrial applications*. Vol. II, 26-28 August, 2020, Baku, Azerbaijan.
3. Allahverdiyeva, N. (2022). *Mathematical description of international policy and scientific and educational progress in Azerbaijan*.
4. Əliyev, İ.H. (2019). *İnkişaf məqsədimizdir*.
5. Əliyev, F.Ə. (2008). *Azərbaycan elminin inkişaf prinsipləri*.
6. Əlirzayev, Ə. (2020). *İqtisadi rifah və siyasi idarəetmənin əsas prinsipləri*.
7. İsmayılov, M. (2021). *Azərbaycanın iqtisadi mənafeyi*.
8. Məmmədov, N.İ. (2022). *Geosiyasətə giriş*.
9. Muradov, Ş. (2021). *Demografik inkişaf*.

Daxil oldu: 11.10.2024

Baxışa göndərildi: 30.10.2024

Təsdiq edildi: 09.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024